

СОНЦЕ В СИСТЕМІ АСТРОНОМІЧНИХ УЯВЛЕНЬ І ВІРУВАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (за матеріалами записів у селах Уманського та Маньківського районів Черкаської області)

Надія Федорович

УДК 398.3:523.9(477.46)

У статті розглядаються астрономічні уявлення та вірування українського народу, пов'язані із Сонцем, їх відображення у фольклорі, обрядовості та матеріальній культурі; з'ясовується вплив раціональних астрономічних знань про денне світило, які виникли на основі багатовікових спостережень за Сонцем, на господарську діяльність українців. На прикладі польових матеріалів, записаних авторкою в селах Черкаської області, аналізуються міфологічні космогонічні та космологічні уявлення українців, досліджується солярна символіка в народній творчості та обрядовості, в українському декоративно-вжитковому мистецтві.

Ключові слова: народна астрономія, астрономічні уявлення та вірування, Сонце, Місяць, зорі, солярна символіка.

The article is about the astronomical ideas and beliefs of the Ukrainian people referring Sun and their representation in the Ukrainian folklore, rites and material culture. The author ascertains an impact of the rational astronomical knowledge about Sun, based on the centuries-old observation on the diurnal luminary, on the Ukrainian economical activity. The author's field researches gathered within the Cherkasy Region villages give her an opportunity to analyze the Ukrainian mythological cosmogonical and cosmological concepts and to examine the solar symbolism manifested in folklore and rites as well as in the Ukrainian applied art.

Keywords: folk astronomy, astronomical ideas and beliefs, Sun, Moon, Star, solar symbolism.

Сонце же мовить:

— Нема над мене.

Як же я зійду в неділю рано,

Вогрію ж бо я гори й долини,

Гори й долини, поля й дуброви,

Морози спадуть, а роси стануть.

Народні астрономічні знання українців були пов'язані насамперед з різноманітною господарською діяльністю. На підставі регулярних спостережень за небесними світилами склався землеробський календар, тобто уявлення про те, коли розпочинати або закінчувати ті чи інші сільськогосподарські роботи, сформувалося вміння передбачати погоду. Кліматичні явища, зміна погоди, пір року, прогнозування погоди в побуті тісно пов'язані з розташуванням небесних світил.

Українцям були відомі закономірності руху Сонця, за якими з давніх-давен визначалися дні літнього й зимового сонцестояння, пори року та час доби. В Україні здавна користувалися прийнятим у Європі сонячним календарем.

За Сонцем, Місяцем і зорями люди орієнтувалися на місцевості. Найважливішим світилом, «царем неба» у народній астрономії

вважалося Сонце. Тож метою пропонованої статті є дослідження народних знань та уявлень про Сонце, які до цього часу збереглися в селах Черкаської області.

Записи, зроблені автором під час фольклорно-етнографічної експедиції на Черкащину (28.06—7.07.2000 р.), містять цікаві матеріали для дослідження української народної астрономії. На жаль, унаслідок обмеженості в часі та певної вибіркості інформації (у кожному селі опитано одного-двох, зрідка — трьох-чотирьох інформаторів), вони не дають повної картини побутування давніх народних астрономічних знань і уявлень у сучасній Черкащині, а лише виявляють деякі її аспекти.

Під час експедиції було записано тексти, пов'язані з віруваннями про небо, сонце, місяць, зорі, комети. Матеріали про сонце містяться в записах, зроблених у 9 селах (із 13) Маньків-

ського та Уманського районів Черкаської області; їх записано від 15 інформаторів (із 26).

Порівняно з різноманітними назвами місяця і зірок, назва сонця має меншу кількість варіантів. Найпоширенішою назвою денного світила є слово «сонце», що неодноразово підкресливали інформатори:

- Як у вас називали сонце?
- Тільки сонце¹.

Такі відповіді можна почути в селах Уманського району Черкаської області:

- Як називали сонце?
- Сонце².

Проте трапляються й поетичні назви: «сонечко», «ясне сонце» (щедрівка), «святе сонце», які свідчать про розуміння життєдайної ролі сонця, шанобливу повагу народу до нього. Сонце завжди було «святим» і «праведним», його шанували як найвище божество. Підтвердженням існування таких уявлень про сонце, властивих українцям, і на Черкащині є висловлювання жителів с. Березівка Маньківського району: «Сонце дає життя всьому світові»³; «Це святе сонце. Без сонця жити не можна. Це Бог воздав його нам. Без нього ми б і не дихали. Бо без сонця нас не було б»⁴.

Існує багато народних передбачень погоди, пов'язаних з виглядом сонця, місяця, зірок і хмар. Особливу увагу приділяли кольору сонця і неба у часи ранкової й вечірньої зорі. У народних прикметах про погоду, як і в народних віруваннях, небесні світила є живими істотами. Певна «поведінка» сонця, за народними уявленнями, свідчить про відповідну погоду: яке сонце — такий день.

Пов'язані із сонцем метеорологічні прикмети, записані під час експедиції, найчастіше прогноують погоду за кольором сонця, за тим, як сходить і заходить сонце.

Ознакою сонячної погоди був повільний, ясний і чистий схід сонця. Ясний і чистий місяць на безхмарному, темно-синьому небі теж є передвісником сонячного дня. Підтвердженням цього є прикмета, записана в с. Фурманка Уманського району: «Як місяць чистий, і вдень сонце чисте, і небо чисте, нема ні хмаринки, то й дощу не буде»⁵.

Велика група прикмет пов'язана зі спостереженнями за хмарами: «Сонце заходить в кучі хмар. Зимою зайшло в Закарпатті. Сходить сонце у таких хмарах, хочуть задавити сонце хмари, сонце зайшло за такі дикі хмари, упало в ті хмари, — піде дощ»⁶; «Якщо сонце сходить червоне у хмарі, і воно червоне, а хмара чорна, — буде буря; поганий признак — сильно велику біду треба ждати. Як сонце у тучі хмар заходить — дає людям знак — очікуйте сильної бурі і граду; очікувати сильної небезпеки, готуватись людям, особливо зимою»⁷; «Як тільки з хмари сонце сходить, — то на дощ, і заходить — то на дощ»⁸; «Як сонце над заходом заходить за хмару, а хмара не відривається, — значить, буде дощ. Вдень, і звечора, і з півдня»⁹.

Ця група метеорологічних прикмет має загальнопоширений характер. Як в Уманському, так і в Маньківському районах Черкащини хмари, що закривають сонце під час його сходу чи заходу, є ознакою перемини погоди — дощу або бурі.

Важливим є і колір сонця, його променів, вечірньої та ранкової зорі. Так, добре відомі прикмети, що пов'язують «кривавий» захід чи схід сонця зі спекотною або морозною чи вітряною погодою: «А як сходить червоно, ярко — то на жару, не чекай дощу. І як заходить, — так само»¹⁰; «Як сонце дуже червоне, і хмари над сонцем червоні — буде великий вітер»¹¹; «Сонце червоне заходить — то на жару, а як сходить — на мороз»¹².

Прикмети цієї групи, записані в Уманському районі, неоднозначні й інколи суперечать одна одній. Загальновідомою є прикмета, за якою після багряного заходу сонця здійсметься на ранок вітер. У деяких варіантах червоний захід сонця передвіщає спеку, а схід — або спеку, або мороз.

Такі прикмети, пов'язані із сонцем, збереглися на Черкащині донині.

За сонцем спостерігають не лише під час ранкової та вечірньої зорі, але й протягом усього світлового дня. Сонце було головним мірилом для визначення часу вдень. Кожна людина могла визначити пору дня, подивив-

шись на сонце, а точніше — на тінь власної постаті, вимірявши її довжину кроками.

Такий спосіб визначення часу за сонцем, як згадують мешканці сіл Уманського та Маньківського районів, побутовували на Черкащині: «Стати на тінь: на четверть — час дня. Пастухи теж користувалися сонцем»¹³; «Люди колись жили ще по сонцю. Як на ступак став, то це час дня. До п'яти ще можна визначити. В обід — равновесіє»¹⁴; «По сонцю можна приблизно визначити час. 12 годин — сонце повинно бути на половину неба. Сонце підійшло до половини — 12 години. Опреділяли по сонцю, по небу»¹⁵; «За сонцем можна визначити час»¹⁶.

Іноді інформатори зазначають, що вони самі раніше, до появи в широкому вжитку годинників, визначали час удень за сонцем, а вночі — за зорями. Проте, на жаль, ця традиція занепадає і народні знання поступово втрачаються.

Спостереження за небесними світилами, а також ворожіння були важливими компонентами язичницьких свят та обрядів. Ритуали на честь Місяця і Сонця частково збереглися. Так, спеціально пекли круглий пшеничний корж на меду, який підвішували до стелі. Хлопці й дівчата ставали довкола, розгойдували корж і намагалися його відкусити. Цей ритуал (свято Калити) деякі вчені розуміють як обряд народження (воскресіння) Місяця (1 січня). На думку інших, Калита символізувала Сонце.

Спроба дослідити це питання на Черкащині не дала однозначного результату. У с. Нестерівка Маньківського району вважають, що Калита — це Сонце. Траплялася й така відповідь: «Вона кругла би вроді, тіпа якого місяця чи сонця, чи то таке. Кажали, но так точно ми не можемо упевнити, яке значення мала»¹⁷.

За народними віруваннями, на Великдень (один раз на рік) має «грати сонце». Тому перед сходом сонця люди відчиняли віконниці, щоб упустити до хати «царя неба», який приносить у дім щастя й здоров'я. Існував і звичай спостерігати в цей день за сонцем.

Підтвердженням цього є розповідь мешканки с. Полянецьке Уманського району: «Сонце на Паску "христується". Кругом сон-

ця — синя крашаночка, червоненька крашаночка. Сонечко сходить, а вони кругом сонця. Паска — два дні. Сині крашанки, зелені крашанки, червоні — кругом. Сонечко дуже гарно христується. Сонечко червоніє, а вони ніби наближалися до сонечка. А Сонце з Сонцем христується. Ще й часом таке скло візьму, дивлюсь, як так Бог дає, сонечко...»¹⁸.

Деякі перекази пов'язані з існуванням норм і традицій, які забороняли певні дії, здатні образити чи розгнівати сонце, зашкодити йому.

Великим гріхом уважалося показувати на сонце пальцем, кидати камінням, плювати на сонце. Заборонено також дивитися прямо на сонце. Не годилося й ставати до сонця спиною. Уважалося, що Бог дозволив це робити один раз — коли людині треба було відміряти тінь і визначити верхівку дня — полудень.

Пов'язані із сонцем заборони трапляються й у поховальній і родильній обрядовості. Похоронні звичаї в різних селах Черкащини мають деякі регіональні відмінності. Однак обов'язковою є вимога ховати покійника до заходу сонця: «Ховають до заходу сонця. Після заходу не можна ховати»¹⁹; «Ввечері не можна ховати, після заходу сонця, і до обіду — теж не можна ховати»²⁰.

Поминальна вечеря могла відбуватися й після того, як зайде сонце: «Вечеряють уже після заходу сонця, як зайшло сонце. Вечеряє не дуже багато людей. А вранці вже кличуть більше»²¹.

Під час заходу сонця заборонялося орати землю, виносити сміття з хати, виливати купіль: «А як купали дитину, купіль ввечері не виливали, а рано. Воду брати до сходу сонця»²².

У народі вірили також у те, що коли хворий або дитина спить перед заходом сонця, то накликає на себе недугу.

Пов'язані із сонцем уявлення впливали не лише на календарну й родинну обрядовість, але й на господарську діяльність українських селян. Так, вибір нового місця для побудови оселі часто був зумовлений прикметами й гаданнями на хлібі чи зерні. Як оповідає жителька с. Громи Уманського району, коли закладали хату, виконували такий обряд: «На куті проти сонця клали хлібину і бажали, щоб хата була добра і багата...»²³.

Обрядовий хліб може бути і символом небесних світил, особливо сонця, і водночас його можуть приносити в жертву сонцю чи землі.

Цікаві вірування пов'язані із затемненням сонця місяцем, яке завжди викликало в людей страх і очікування чогось фатального. Згідно з давніми уявленнями, це явище пов'язане з тим, що крилаті вовкулаки намагаються з'їсти світило. За пізнішими віруваннями, затемнення небесних світил виникає тоді, коли сонце й місяць від сорому закривають свої обличчя руками, щоб не бачити провин грішних людей.

Затемнення відбувається й тоді, коли сонце з місяцем міняються місцями. Перед кінцем світу вони можуть зіткнутися і впасти на землю. Отже, повір'я про сонячні затемнення тісно пов'язані з есхатологічними уявленнями. Так, цікава версія кінця світу трапляється в с. Березівка Маньківського району на Черкащині: «Затемнення буває два часа. Сонце заходить за Місяць. В одних місцях весь час буває Сонце, а Місяць вночі. Сонце сходить з Місяцем, і виходить затемнення. Вони можуть навіть стукнутися. Може бути таке время, що вони стукнуться, накриють нас і сплять. Перевернеться все наоборот. Якщо Сонце впаде на землю, — все згорить. А якщо Місяць — залиє водою. Кажуть, що потоп уже був, а потім скоріше нас сплять лучі»²⁴.

На Черкащині, як і по всій Україні, сонячне затемнення вважалося передвісником лиха: «При сонячному затемненні молилися Богу: "Хай нам Бог простить". Сонячне затемнення — недобрый знак»²⁵; «Затемнення сонця год з тридцять як було. Було повне затемнення. З якого боку починається, — то через все сонце пройде. Буває така минутка, що через всеньке йде, а тоді з того ж боку, де почало затемнитися, з того й роз'яснюється. Було страшно. Всі почали Богу молитися. Сама дорожка молитва — "Отче наш"»²⁶; «В чотири часа дня — сонячне затемнення. Ми були саме на полі. Всі полякалися, посідали на полі. Думаємо, що кінець світу. Затемнення Сонця. Стало темно-темно»²⁷.

Такі небесні явища викликали страх. За етнографічними свідченнями, під час затемнень люди вдягали приготовлений на смерть одяг,

запалювали на покутях страсні свічки, молилися і прощалися між собою. Уявлення про сонячні затемнення і звичаї, пов'язані з ними, ще живі в народній пам'яті. Підтвердженням цього є розповіді інформаторів із Черкащини, які самі спостерігали затемнення сонця.

Астральна символіка мала важливе значення у слов'янських язичницьких культурах. Образи небесних світил часто трапляються в календарно-обрядовій (колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні) і родинно-обрядовій (весільні пісні) поезії, у заговляннях, казках, легендах і переказах, загадках, прислів'ях та приказках.

В обрядовій поезії для позначення кожного із членів роду, родини можуть використовуватись астральні символи. Господар (батько, чоловік) — місяць («весел місяць», «ясен місяць», «молодик»). Господиня (мати, дружина) — це сонце («ясне сонце», «красне сонце», «жарке сонце», «сонечко») або зірка («зоря», «зорочка», «зоренька»). Діти — це зірки («дрібні зірки», «ясні зірки», «зірочки», «зіроньки»). Дівчина — зоря, а парубок — місяць.

Сонце, як і інші небесні світила, трапляється в записах весільних пісень.

У смт Маньківка, за свідченнями місцевих мешканців, існував танець «Місяць», який виконували під особливу «пісню до танцю»:

Половину місяця,
Половину сонця,
Половину дівчини,
Половину хлопця²⁸.

Сонце, Місяць та зірки здавна були об'єктами особливої уваги. Далекі світила уявлялися єдиною небесною сім'єю, що живе за сімома небесами. У народному світогляді було поширене уявлення про одруження, шлюб сонця та місяця. Сонце найчастіше слугувало жіночим началом, а місяць пов'язувався із чоловічим: «Розуміється, Місяць — чоловік, Сонце — жінка. "Зірниця йде до жінки". Місяць — це муж, мужик»²⁹. Існує повір'я, що Місяць — чоловік Сонця, але залицяється до зорі.

Такі погляди на небесні світила збереглися в народній поезії, переважно весільній та календарно-обрядовій, у казках, міфологічних

сюжетах. Найчастіше оспівується сонце в колядках та щедрівках. Тут йому відведена роль господині, матері астральної родини:

В тій церковці три віконці.

Щедрий вечір, святий вечір.

Одно віконце — ясний місяць.

Щедрий вечір, святий вечір.

Друге віконце — ясне сонце.

Щедрий вечір, святий вечір.

Третє віконце — ясні зірки.

Щедрий вечір, святий вечір.

А то не зірки — то їх дітки.

Щедрий вечір, святий вечір³⁰.

Храм — це Всесвіт, місце перебування небесних світил. Вікон у згаданій церкві три, і кожне співвідноситься з певним космічним символом. Сонце, Місяць і зорі сприймалися як члени єдиної тріади, у межах якої вони становили певну ієрархію небесних сил.

Вислови з поняттям «сонце» вживаються в народних піснях і для називання обставин часу. С. Єрмоленко зауважує: «У народнопісенних текстах виокремлюються міні-тексти-формули на позначення простору, часу, психічного стану суму (туги, жалю) тощо. Вони формуються навколо ключових понять, охоплюючи лексичні, фразеологічні одиниці. Наприклад, на позначення поняття "рано" — "пізно" використовуються варіанти із ключовим словом *сонце* типу: Вже нераненько, вже сонце низенько»³¹.

Подібні формули часу містять ліричні, жниварські, наймитські, заробітчанські та весільні пісні. Так, зображення сонця, за яким визначають час, — мотив весільної коровайної пісні, записаної в Маньківському районі на Черкащині:

Найстарша коровайничко,

Подивися у віконечко,

А чи низько уже сонечко.

А чи сонечко низенько,

А чи вечеря близенько.

А вже сонечко сідає,

Вже й вечеря дожидає³².

Інколи текст-формула є спільною для фольклорних творів різних жанрів. У с. Черповоди Уманського району Черкаської області було записано пісню про кохання:

Рано сонце сходить,
А пізно заходить.
Козак до дівчини
Щовечора ходит.
— Ой ти, козаче,
Не ходи до мене,
Ти багач, я бідна,
Не возьмеш ти мене.
— Хоч возьму — не возьму,
То хоч находжуся,
З тобою, дівчино,
Хоч наговоруся³³.

Формула часу «Рано сонце сходить, А пізно заходить» у цій ліричній пісні передає також почуття закоханих, очікування зустрічі.

Родинно-побутова балада, записана від того самого інформатора, починається дуже схожим висловом:

Рано сонце сходить,
Пізненько заходить,
Як жонатий до дівчини
Щовечора ходит.
Як прийшов він до дівчини:
— Добрий вечір, серце.
Вона встала, відказала:
— Вбий же жінку перше.
А він її став питати:
— Як же її вбити?
Моя жінка, як голубка,
Та й буде просити.
— Не вповай же, мій миленький,
На її просьбоньку.
Забий коси у лавоньку
Та й бий в головоньку.
Як ударив в головоньку,
Вона й похилилась,
Як ударив протів серця,
З неї кров полилась.
Лежит дочка Ганнюточка,
На сонці печеться,
Мале дитя в колисоньці,
Як рибонька, б'ється.
Прийшла ненька стихесенька,
Стиха під віконце.
Лежить дочка Ганнюточка,
Пече в личко сонце.

Лежить дочка Ганнюточка,
На сонці печеться,
Мале дитя в колисоньці,
Як рибонька, б'ється.
— Дочка моя єдина,
Що ж ти провинилась,
За що ж твоя кров червона
Землю сполонила?
— Як не знаю, моя мати,
Коли я вродилась,
Так не знаю, моя мати,
Чим я провинилась.
Чорнобривая дівчина
Мужа полюбила³⁴.

Ця балада належить до сюжетного циклу балад про вбивство чоловіком дружини за намовою. У таких творах, записаних у різних регіонах України, трапляються образи сонця й місяця: «Чи високо сонце сходить, чи низько заходить», «Ой з-за гори місяць сходить, за другу заходить», «Невисоко сонце сходе, низенько заходе», «Ой з-за гори сонце сходить, за другу заходить», «Ой червоно сонце сходить, червоно заходить».

Іноді ранній червоний схід сонця сприймається як передвісник біди. Тож у драматичному сюжеті балади сонце ніби стає свідком родинної трагедії — злочину чоловіка і смерті невинної жінки.

У народнопоетичній творчості сонце є пісенним персоніфікованим образом, який разом з іншими (земля, вітер, дощ) передає картини-формули на позначення смерті. Символіка сонця складна і багатозначна.

Солярна, лунарна та астральна символіка з давніх-давен відображена в українському декоративно-вжитковому мистецтві. Зображення сонця, місяця, зірок, солярних знаків трапляються на побутових предметах, дерев'яних, керамічних і ювелірних виробках, писанках, вишитих тканинах.

¹ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл. від Кольби Ірини Іпатіївни (дівоче прізвище Соколінська; народилася 27 квітня 1914 р. в с. Черповоди).

² Записала Н. Федорович 06.07.2000 р. в с. Полянецьке Уманського р-ну Черкаської обл. від Шмалюх Софії Василівни (1914 р. н.).

Сільські ковалі виготовляли надбання, придорожні й надгробні хрести, огорожі, насікали орнаменти (кола, хвилясті лінії, крапки, стилізовані розетки, квітки) на дверних замках, клямках. У сучасному сільському дворі металева огорожа й ворота, як правило, оздоблені кованими візерунками або кольоровими малюнками. Один з найпоширеніших мотивів — повне або часткове зображення сонця з променями. Під час експедиції на Черкащину лише в с. Громи зроблено близько десяти фотографій таких металевих воріт.

У народному житті прикрашали найважливіші архітектурно-конструктивні деталі-фронтони, обрамлення вікон і дверей, сволюки. Серед улюблених мотивів оздоблення переважали геометричні, солярні (зірки, хрести, кола), рослинні, зооморфні та інші знаки. Так, у с. Громи Уманського району Черкаської області зберігся будинок із зображенням солярного знака (у вигляді кола) над вікном.

Записи фольклорно-етнографічної експедиції на Черкащину (2000) підтверджують, що в українських селах у пам'яті людей ще збереглися елементи традиційних народних знань, зокрема народної астрономії, ще живуть залишки прадавніх вірувань і уявлень. Серед текстів, присвячених небесним світилам, особливу цікавість викликають пов'язані із сонцем. Раціональні знання про денне світило відображені в численних метеорологічних прикметах, які виникли на основі багатовікових спостережень за сонцем. Міфологічні уявлення і вірування відбилися у творах календарно-обрядової (колядки, щедрівки, купальські пісні) та родинно-обрядової поезії (весільні пісні), а також у повір'ях, легендах, замовляннях. Поширеність солярної символіки у фольклорі й обрядовості Черкащини свідчить про дуже важливу роль Сонця в народнопоетичному космосі.

³ Записала Н. Федорович 02.07.2000 р. в с. Березівка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Костяного Валерія Арсентійовича.

⁴ Записала Н. Федорович 02.07.2000 р. в с. Березівка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Журило Наталі Сергіївни (1918 р. н.).

⁵ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Фурманка Уманського р-ну Черкаської обл. від Щербенко Ольги Іванівни (1920 р. н.).

⁶ Записала Н. Федорович 02.07.2000 р. в с. Березівка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Костяного Валерія Арсентійовича.

⁷ Записала Н. Федорович 02.07.2000 р. в с. Березівка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Журило Наталі Сергіївни (1918 р. н.).

⁸ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл. від Кольби Ірини Іпатіївни (дівоче прізвище Соколінська; народилася 27 квітня 1914 р. в с. Черповоди).

⁹ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Фурманка Уманського р-ну Черкаської обл. від Щербенко Ольги Іванівни (1920 р. н.).

¹⁰ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл. від Кольби Ірини Іпатіївни (дівоче прізвище Соколінська; народилася 27 квітня 1914 р. в с. Черповоди).

¹¹ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Фурманка Уманського р-ну Черкаської обл. від Щербенко Ольги Іванівни (1920 р. н.).

¹² Записала Н. Федорович 06.07.2000 р. в с. Полянецьке Уманського р-ну Черкаської обл. від Шмалюх Софії Василівни (1914 р. н.).

¹³ Записала Н. Федорович 02.07.2000 р. в с. Березівка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Костяного Валерія Арсентійовича.

¹⁴ Записала Н. Федорович 02.07.2000 р. в с. Березівка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Сміщенко Масі.

¹⁵ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Фурманка Уманського р-ну Черкаської обл. від Щербенко Ольги Іванівни (1920 р. н.).

¹⁶ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Фурманка Уманського р-ну Черкаської обл. від місцевої ворожки.

¹⁷ Записали Х. Ткач і Н. Федорович 01.07.2000 р. в с. Полківниче (Іваньки) Маньківського р-ну Черкаської обл. від Остроушко Марії Тимофіївни (1936 р. н.) і Жученко Ольги Никифорівни (1942 р. н.).

¹⁸ Записала Н. Федорович 06.07.2000 р. в с. Полянецьке Уманського р-ну Черкаської обл. від Шмалюх Софії Василівни (1914 р. н.).

¹⁹ Записали Х. Ткач і Н. Федорович 30.06.2000 р. в с. Дзензелівка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Дудніченко Марії Іванівни (1928(9) р. н.).

²⁰ Записали Х. Ткач і Н. Федорович 01.07.2000 р. в с. Полківниче (Іваньки) Маньківського р-ну Черкаської обл. від Грабової Ганни Григорівни.

²¹ Записали Х. Ткач і Н. Федорович 01.07.2000 р. в с. Полківниче (Іваньки) Маньківського р-ну

Черкаської обл. від Зінченко Ялини (Олени) Онуфріївни (1916 р. н.).

²² Записали Х. Ткач і Н. Федорович 30.06.2000 р. в с. Дзензелівка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Дудніченко Марії Іванівни (1928(9) р. н.).

²³ Записала Н. Федорович 06.07.2000 р. в с. Громи Уманського р-ну Черкаської обл. від Сажієнко Анастасії Іванівни (1924 р. н.).

²⁴ Записала Н. Федорович 02.07.2000 р. в с. Березівка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Поштар Любові Сидорівни (1935 р. н.).

²⁵ Записали Х. Ткач і Н. Федорович 01.07.2000 р. в с. Полківниче (Іваньки) Маньківського р-ну Черкаської обл. від Зінченко Ялини (Олени) Онуфріївни (1916 р. н.).

²⁶ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл. від Кольби Ірини Іпатіївни (дівоче прізвище Соколінська; народилася 27 квітня 1914 р. в с. Черповоди).

²⁷ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Фурманка Уманського р-ну Черкаської обл. від Щербенко Ольги Іванівни (1920 р. н.).

²⁸ Записали учасники фольклорно-етнографічної експедиції 30.06.2000 р. в смт Маньківка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Любас Марфи Трохимівни (1916 р. н.), Солонько Ялини (Олени) Петрівни (1925 р. н.), Бойчук Анни Петрівни (1930 р. н.), Дбалої Ніни Миколаївни (1953 р. н.) та Рокшальської Параски Іванівни (1924 р. н.).

²⁹ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл. від Кольби Ірини Іпатіївни (дівоче прізвище Соколінська; народилася 27 квітня 1914 р. в с. Черповоди).

³⁰ Записали Х. Ткач і Н. Федорович 01.07.2000 р. в с. Полківниче (Іваньки) Маньківського р-ну Черкаської обл. від Грабової Ганни Григорівни.

³¹ *Єрмоленко С. Я.* Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. — К. : Довіра, 1999. — С. 128.

³² Записали учасники фольклорно-етнографічної експедиції 30.06.2000 р. в смт Маньківка Маньківського р-ну Черкаської обл. від Любас Марфи Трохимівни (1916 р. н.), Солонько Ялини (Олени) Петрівни (1925 р. н.), Бойчук Анни Петрівни (1930 р. н.), Дбалої Ніни Миколаївни (1953 р. н.) та Рокшальської Параски Іванівни (1924 р. н.).

³³ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл. від Кольби Ірини Іпатіївни (дівоче прізвище Соколінська; народилася 27 квітня 1914 р. в с. Черповоди).

³⁴ Записала Н. Федорович 04.07.2000 р. в с. Черповоди Уманського р-ну Черкаської обл. від Кольби Ірини Іпатіївни (дівоче прізвище Соколінська; народилася 27 квітня 1914 р. в с. Черповоди).